

АНТРОПОГЕННА ГЕОГРАФІЯ Й АНТРОПОГЕННЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО

Природнича географія. "Великий поділ" (галузева диференціація) географії наприкінці XIX ст. не призвів до її здрібнення, тим паче – зникнення як науки. Збереження цілісності географії сприяло формування на початку XX ст. нових комплексних наук, серед них і фізичної географії. Разом з тим, поступове накопичення нових знань протягом останнього сторіччя, призвело до помітних змін її змісту та структури.

Термін “фізична (від грецького *physikos* – природний, в розумінні натуральний) географія”, вперше введений в українську літературу в 1910 р. П.І. Броуновим [1], використовується протягом XX сторіччя широко, але неоднозначно і не завжди вдало. Фізична географія – це наука, що вивчає географічну оболонку та її ландшафтні комплекси в їх натуральному стані. До останнього часу це підтверджувалося науковими працями більшості українських фізико-географів. Людина як складова частина природи та її господарська діяльність до процесу фізико-географічних досліджень не включалася. Невипадково, що в основних монографіях, підручниках та навчальних посібниках з фізичної географії України, окремих її регіонів, характеристика природи (компонентів і ландшафтних комплексів) подається не з урахуванням її дійсного сучасного стану, а так, ніби вона існує в натуральному вигляді.

Між тим, не викликає сумніву той факт, що в Україні не залишилося жодного регіону, де збереглася незаймана природа. Господарська діяльність людей не тільки змінила натуральні природні компоненти і ландшафтні комплекси, але й докорінно перебудувала їх, а інколи змінила "образ" і "суть" окремих природних регіонів - Подільських товтр, Кривбасу, Донбасу. Виникші при цьому географічні, ландшафтні, економічні, соціальні, екологічні та інші проблеми можна вирішити лише вивчаючи історію природи й господарської діяльності людини як єдине ціле. Фізичній географії це не під силу. У вирішенні цієї проблеми чільне місце належить **природничій географії** - науці, що вивчає географічну оболонку та її ландшафти в їх сучасному, зміненому господарською діяльністю людини, стані. Тому, крім натуральних природних компонентів і ландшафтних комплексів, об'єктом досліджень стають людина та історія господарського використання нею природних ресурсів.

Як і фізична, природнича географія вивчає природу на двох рівнях - географічному й ландшафтному [12]. Проте *географічний* рівень природничої географії значно складніший, і фізична географія входить сюди на правах окремої частини (рис. 1). Крім неї, даний рівень охоплює історичну й антропогенну географію. Вони тісно взаємопов'язані й органічно доповнюють одна одну. В межах географічного рівня фізичній географії відводиться особлива роль. Вона представляє "натуральну" основу природничої географії і вивчає не змінені докорінно людиною природні компоненти. Основне її завдання - створення якісної основи для подальших досліджень компонентів історичною і антропогенною географіями. Історію господарського освоєння та формування сучасних особливостей натуральних компонентів розглядає історична географія. Антропогенна географія вивчає питання впливу людини на безкомплексну

природу, її окремі компоненти. Фізична, історична та антропогенна географії мають свої об'єкти, предмети та методи досліджень. Об'єднує їх кінцева мета та історико-географічний підхід до вивчення природних компонентів.

Ландшафтний рівень формують натуральне (класичне), історичне та антропогенне ландшафтознавство. Натуральне ландшафтознавство вивчає натуральні або докорінно не змінені людиною ландшафтні комплекси. Особливості їх господарського освоєння протягом історії розвитку суспільства розглядає історичне ландшафтознавство. Антропогенне ландшафтознавство вивчає докорінно змінені людиною ландшафтні комплекси - антропогенні ландшафти. Натуральне, історичне та антропогенне ландшафтознавства - підрозділи, складові частини ландшафтної географії. Вони теж мають свої об'єкти, предмети, методи досліджень та об'єднуючий історико-географічний підхід до вирішення кінцевої мети. Основний об'єкт дослідження ландшафтної географії - біологічний фокус географічної оболонки, ландшафтна сфера Землі.

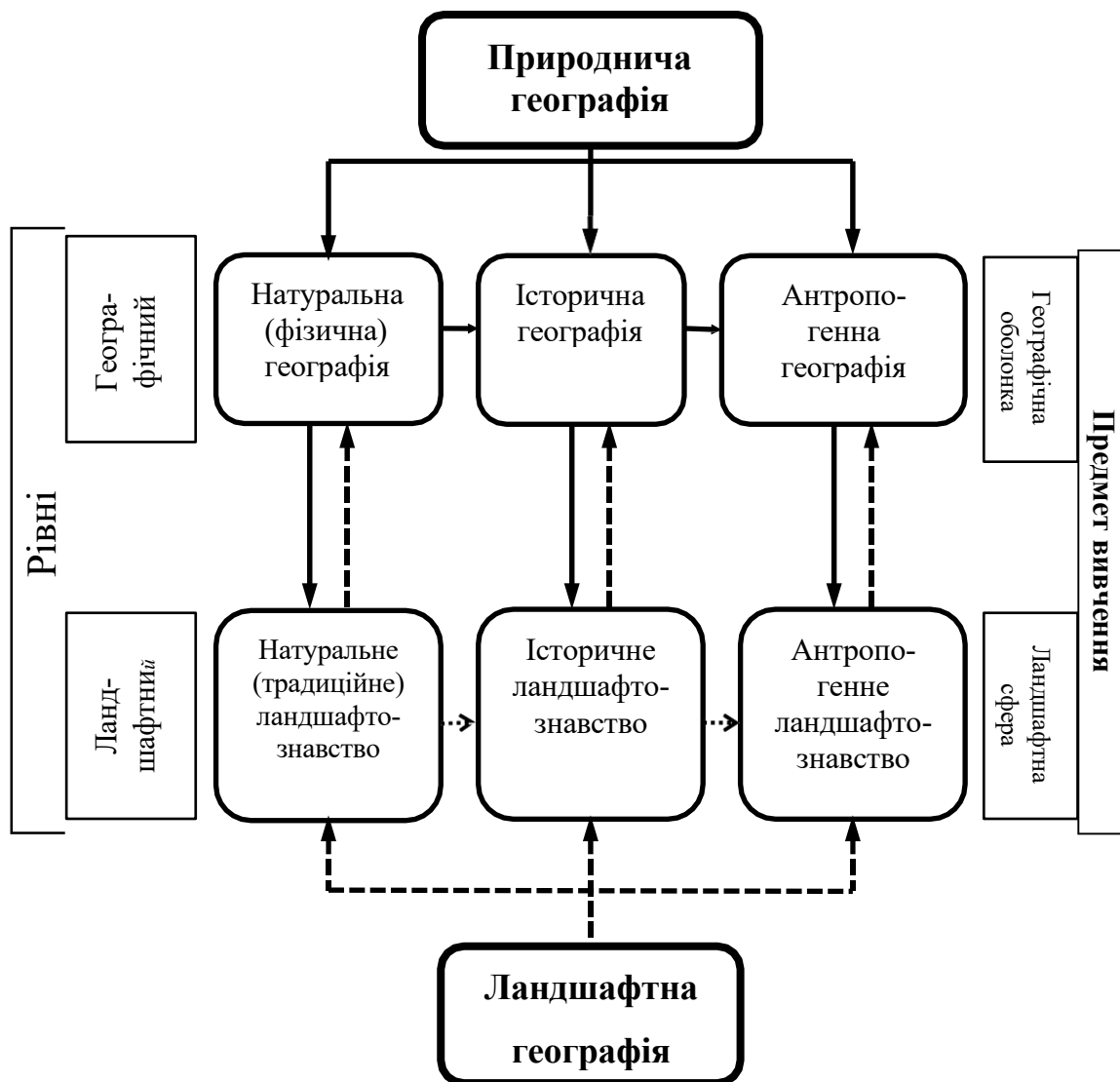

Рис. 1. Структура, рівні пізнання та предмет вивчення природничої географії

За ступенем розвитку та складністю - рівні природничої географії відрізняються між собою. Якщо науки географічного рівня вже пройшли значний шлях розвитку, мають власні структурні розділи, то ландшафтний рівень, за виключенням натурального (класичного) ландшафтознавства, знаходиться на стадії становлення і наукових пошуків. Незмінним залишається тільки основне завдання природничої географії, яке ще наприкінці 80-х років XIX ст. сформулював О.М. Краснов: "... дати читачу зв'язок між історією земної кулі та явищами життя, які тепер на ній відбуваються" [26].

Стає очевидним, що історію розвитку природничої географії можливо вивчати лише через її складові, а вірніше, як єдність цих складових. Проте на межі двох тисячоліть немає фундаментальних праць з історії розвитку фізичної, історичної та антропогенної географії. Унікальна праця Я.І. Жупанського [17] то лише початок у подальшому пізнанні географії, зокрема й природничої.

Історія розвитку фізичної географії, здебільшого через історію розвитку галузевих наук та фізико-географічних досліджень в Україні, частково вивчена й опублікована в окремих статтях та розділах монографій; історичної – лише започаткована; антропогенної – розглядається як завдання на майбутнє. Мабуть, початок XXI сторіччя стане періодом активного розвитку історичної та антропогенної географії і вивчення історії розвитку природничої географії загалом [13].

Антропогенна географія. Кінець XIX сторіччя ознаменувався в географії не лише зародженням таких комплексних наук, як фізична географія, але й офіційним визнанням ролі та значення людини, результатів її господарської діяльності у розвитку природи. Ф.М. Мільков [30], В.С. Жекулін [16] в Росії, Л.І. Воропай [5], Г.Є. Грішанков [10] в Україні та інші вважають другу половину XIX – початок XX ст. періодом зародження антропогенної географії. Разом з тим, більш детальний аналіз матеріалів з історії розвитку антропогенної географії дає змогу стверджувати, що дана наука була започаткована ще за часів Київської Русі.

Давньоруські літописці, вперше використавши історико-географічний та порівняльний методи, зробили спробу оцінити вплив господарської діяльності людей на поверхневі води (зокрема річки), рослинний і тваринний світ західних (Галицький літопис за Іпатіївським списком) та центральних (літопис "Слово о полку Ігоревім") районів лісостепу України. Дані стосовно антропогенних змін природних умов України за часів середньовіччя знаходимо у численних джерелах західноєвропейських та арабських вчених-географів, послів і мандрівників (нами виявлено 36 авторів таких праць).

Цікавим у розвитку антропогенної географії були XVII – початок XIX століть. У цей час не тільки констатуються факти впливу людини на природу України, але і відмічені спроби активно змінювати (перетворювати) окремі компоненти природи - ґрунти, поверхневі води і рослинний світ з метою їх раціонального використання. Практичні надбання українських землеробів та лісівників, зокрема - В.Я. Ломиківського, В.П.Скаржинського, А.А. де Каррієра, М.К. Срединського, а також німецьких колоністів у маєтках Шпиків Подільської, Харцизів Одеської губерній та багатьох інших, були враховані в дослідженнях, теоретичних узагальненнях та практичних рекомендаціях В.В. Докучаєва та членів його експедиції. Проте класичні праці В.В. Докучаєва [14], його учнів та О.О. Ізмаїльського [20] не можна повністю віднести до антропогенної географії. Вони написані на межі її з антропогенним ландшафтознавством.

На формування антропоцентричних поглядів географів другої половини XIX - початку XX ст., а відповідно і становлення наукових основ антропогенної географії, вплинула книга Д.П. Марша "Людина й природа або про вплив людини на зміну фізико-географічних умов", що була опублікована у 1864 році у Лондоні, перекладена і через два роки видана в Росії. Це, мабуть, одна з перших книг (своєрідний підручник), що написана з позиції антропогенної географії. До таких видань у Росії наприкінці XIX ст. відносяться статті А.І. Воейкова, опубліковані в журналі "Землезнавство" (1894) під однією назвою "Воздействие человека на природу". В подальшому вибрані статті А.І. Воейкова з цієї тематики були зібрані і перевидані у 1949 році в однойменному збірнику. В Україні, крім представників загальноландшафтної школи В.В. Докучаєва, із публікаціями, близькими до антропогенної географії, на початку XX ст. виступають С.Л. Рудницький, П.А. Тутковський, П.П. Чубинський, І.К. Пачоський. Таким чином, зародження антропогенної географії пройшло в період із IX - X ст. - по першу половину XIX ст., а друга половина XIX ст. - початок XX ст. - це роки становлення її наукових основ.

В подальшому розвиток антропогенної географії йшов нерівномірно. Роки активного становлення змінились уповільненим розвитком (20-50-і роки) і новим розквітом досліджень, починаючи з 60-х років. У 20-50-і роки чітко виділились чотири напрямки у розвитку антропогенної географії: геолого-геоморфологічний, біогеографічний, краєзнавчий і загальнотеоретичний. Основи теорії поступово закладаються в працях С.Л. Рудницького і П.А. Тутковського. П.А. Тутковський в 20-х роках ввів до підручника "Загальне землезнавство" розділ з антропогеографії. В ньому розглядаються такі проблеми, як вплив людини на природу й залежність людини від природи [43].

В геолого-геоморфологічному напрямку досліджень виділяються праці В.Г.Бондарчука (1946,1949), Н.І. Дмитрієва (1966), Д.Н. Соболева (1938). В.Г. Бондарчук вперше описав антропогенні промислові форми рельєфу, зробив спробу їх класифікації і показав вплив на активізацію геоморфологічних процесів у промислово освоєних районах [2]. Цікавою була також видана у 1954 році у Штутгарті (Німеччина) монографія Є. Фельса "Господарська діяльність людини і перетворення землі" [46]. Спеціальні розділи монографії присвячені перетворенню твердої поверхні, вод, клімату, рослинного й тваринного світу.

Біогеографічний напрям антропогенної географії представлений працями І.К. Пачоського, Є.М. Лавренка, П.С. Погребняка, Г.Ф. Морозова, трохи пізніше М.О. Цветкова, К.А. Татарінова.

Посильний внесок у розвиток антропогенної географії у цей час зроблено краєзнавчими товариствами, кабінетами, студіями. Зокрема, кабінет із вивчення Поділля видав серію книг, присвячену окремим компонентам природи регіону, де розглядається вплив господарської діяльності людини на ґрунти, води, рослинний і тваринний світ та клімат.

Наприкінці 60-х - початку 70-х років помітно зростає кількість праць присвячених взаємодії людини і природи. У 1967 р. виходить невелика за обсягом, але змістовна праця А.В. Сідоренка "Людина, техніка, земля". У ній розглядається поняття геологічного середовища як сфери життя й діяльності людини, діяльність людини характеризується як потужний геологічний чинник. Високої оцінки, з позицій антропогенної географії, заслуговує праця М.І. Львовича "Людина і води" (1963), де вперше зроблено прогноз зміни водного

балансу і річкового стоку під впливом господарської діяльності людини. Про те, як змінювався під впливом людини рослинний світ, а саме ліси України, детально досліджено в монографії С.А. Генсірука і В.С. Бондаря [7].

Антропогенна географія вивчає вплив людини на безкомплексну природу, її окремі компоненти. Мається на увазі або докорінно змінені натуральні компоненти, або заново створені в процесі багатовікової діяльності людей [12]. Звідси стає зрозумілим, що дослідження у сфері антропогенної географії повинні опиратись на знання з фізичної та історичної географій. Займатись лише антропогенною географією неможливо. Вона складова частина природничої географії, а тому процес пізнання безкомплексної антропогенної природи можливий тільки через систему наук, що об'єднує природнича географія.

Не зважаючи на обмежену увагу з боку географів України до антропогенної географії, вона все-таки розвивається, поступово формується її структура. Структура антропогенної географії має багато спільного зі структурою фізичної та історичної географій. Це закономірно, адже вони належать до одного сімейства природничих наук. Як і у фізичній, в антропогенній географії виділяються галузеві науки - антропогенні геологія, геоморфологія, кліматологія тощо. На даний час у структурі антропогенної географії активніше розвиваються антропогенна геоморфологія та ботаніка.

Детальніше становлення однієї з галузевих наук антропогенної географії розглянемо на прикладі *антропогенної геоморфології*. Виділення галузевих наук в антропогенній географії – процес складний, але неминучий. Його складність зумовлена недостатньою розробкою теоретичних основ як самої антропогенної географії, так і її галузевих наук, надто повільним (але неухильним) накопиченням фактичного матеріалу.

В українській та зарубіжній літературі поступово зростає кількість конкретних досліджень стосовно антропогенних форм рельєфу. На антропогенні форми рельєфу в Україні одним із перших звернув увагу В.Г.Бондарчук [2]. Він не тільки відмітив роль антропогенного чинника в рельєфоутворенні та виділив окремі форми антропогенного рельєфу, але і показав їх роль та значення у формуванні якісно нових антропогенних ландшафтів, зокрема гірничопромислових. На геоморфологічних картах України антропогенні форми рельєфу (терикони, кар'єри) уперше показали І.М. Рослий та Ю.Л. Грубрін [38]. В області антропогенної геоморфології уже стали відомими дослідження Я.С.Кравчука, І.П. Ковальчука, К.М. Оліферова, Е.Т. Палієнка, М.С. Борщевського, Ю.М. Швидкого та ін. Публікації росіян Ф.В.Котлова [25], Ф.М.Мількова [31] і В.І.Федотова [44], присвячені класифікації антропогенних форм рельєфу, а також процесам, що призводять до їх формування.

Заслужують на увагу статті Е. Фельса [46], який, мабуть одним із перших запропонував виділити антропогенну геоморфологію в окрему науку. Є пропозиції в Угорщині називати цю науку антропогенною морфологією [48]. За виділення антропогенної геоморфології виступає чеський географ М. Конечні [47].

У зв'язку з цим Ф.М. Мільков відмічає, що необхідно розрізняти антропогенну геоморфологію у *вузькому* (обмежується вивченням тільки антропогенних форм рельєфу) і *широкому* (додатково виявляє роль антропогенного чинника у формуванні ще і природних форм рельєфу) розумінні [29].

Безумовно, що для подальшого розвитку антропогенної геоморфології важливе значення буде мати класифікація форм антропогенного рельєфу, їх динаміка, районування та розробка заходів щодо оптимізації. Так, уже сьогодні намітилося декілька підходів до виділення класифікаційних категорій антропогенного рельєфу. За основу в них взяті генетичні [2,41,36,1] ознаки, ціленаправленість створення [32] тощо. На нашу думку, більш доцільною є морфогенетична класифікація антропогенних форм рельєфу, запропонована Ф.М. Мільковим [29] і використана нами при класифікації карстових антропогенних форм рельєфу Поділля [12].

Виділення антропогенної геоморфології потрібно не заради появи ще однієї науки. Воно стимулює розвиток детальних досліджень діяльності людини як рельєфоутворюючого чинника, буде сприяти пізнанню специфічних закономірностей формування антропогенного рельєфу. Таких досліджень в Україні поки що мало. Зразком їх можуть бути праці І.П.Ковальчука [22], присвячені антропогенним ерозійним процесам, М.Є.Борщевського [3] та ін. стосовно рельєфоутворюючих відкладів району м. Києва.

За виділення антропогенної геоморфології виступає також специфіка антропогенного чинника, його “розумність”, що дозволяє регулювати і прогнозувати інтенсивність і направленість геоморфологічних процесів.

Антропогенне ландшафтознавство. Наука про ландшафти зародилась наприкінці XIX ст. територіально в Україні, частково в Росії, завдяки узагальненню В.В.Докучаєвим даних земських експедицій (1882 - 1916) і експериментів, що апріорно з початку XIX ст. проводили українські землероби, лісівники та німецькі колоністи. Зародилася не в процесі вивчення натуральної (лісової чи лісостепової) природи, а через вивчення розораних степових нив. Невипадково класичні монографії В.В.Докучаєва [14] та О.О.Ізмаїльського [20] підготовлені на межі антропогенної географії й антропогенного ландшафтознавства. Первісний заряд агрофільності (а точніше, антропофільності) постійно супроводжував подальший розвиток ландшафтознавства. “Новий науковий напрям (ландшафтознавчий – Г.Д.) створювався в процесі практичних досліджень природи для сільськогосподарських потреб” [28]. Таким чином, натуральне і антропогенне ландшафтознавства почали формуватись (зародились) одночасно. Подальший їх розвиток проходив неоднаково.

Натуральне (традиційне) ландшафтознавство з допоміжного чинника фізико-географічного районування (20 – 50-ті роки XX ст.) після проведення II Всесоюдної наради з ландшафтознавства у Львові (1956 р.) розвивається в системі фізико-географічних наук України уособлено. Антропогенне ландшафтознавство почало оформлятися в 30-40-х роках XX ст. в Росії. У 1938 р. М.А. Первухін, підсумовуючи 20-річний період розвитку ландшафтознавства, зазначав “підвищену зацікавленість у ландшафтознавців до перетворюючої ландшафт людської діяльності” і висловлював думку “що роль людини у створенні *антропогенних* ландшафтів ще чекає свого узагальнення” [34]. Сам термін “антропогенний ландшафт”, мабуть, належить А.Д. Гожеву [9]. Багато уваги вивченню антропогенного чинника у формуванні ландшафтів приділяв Л.Г. Раменський [37]. На його думку, об’єктом дослідження ландшафтознавців повинні бути не тільки натуральні, але й змінені людиною і створені нею культурні ландшафти. Цікаве повідомлення про закономірності переходу лісових насаджень у степу в антропогенний ландшафт було в коротких тезах А.П.

Ільїнського [21]. Трохи пізніше в Росії виходять праці Ю.Г. Саушкіна [40], В.Л. Котельникова [24] та інших стосовно змісту і типології сільськогосподарських ландшафтів. В Україні першим досвідом детального вивчення сільськогосподарських антропогенних ландшафтів стала монографія “Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся” [40]. Ще раніше оригінальну працю, присвячену створенню й районуванню садових ландшафтів, опублікували в 1929 р. В.П. Попов і Л.П. Симиренко [35]. Не залишили поза увагою антропогенні ландшафти учасники Другої Всесоюзнаї наради з питань ландшафтознавства, що відбулася у Львові. За вивчення антропогенних ландшафтів тут активно виступили І.М. Забелін, Ф.М. Мільков, К.І. Геренчук. В оглядових монографіях І.М. Забелін [18, 19] присвятив окремі розділи антропогенним ландшафтам. Результати вивчення антропогенних ландшафтів країн світу колективом географів Московського університету узагальнив у монографії А.М. Рябчиков [39]. Підсумки розвитку антропогенного ландшафтознавства на початок 70-х років зроблено в монографії Ф.М. Мількова “Человек и ландшафты” [39].

Як самостійний напрямок натурального (класичного) антропогенне ландшафтознавство розвивається лише з початку 70-х років завдяки дослідженням Воронезьких географів й особливо оригінальним працям Ф.М. Мількова [30, 31]. Саме в цей час вивчення антропогенних ландшафтів Поділля розпочала група фізико-географів Чернівецького університету. Л.І.Воропай розглянула окремі питання теорії, В.П.Коржик – термінологію антропогенного ландшафтознавства [27]. У Сімферопольському університеті цікаві дослідження в області польових і лісових антропогенних ландшафтів Криму проводив Г.Е. Гришанков [10]. Наприкінці 70-х – початку 80-х років техногенні ландшафти Приазов'я і Криму детально вивчав Ю.І. Глушенко [8], Поділля – Г.І. Денисик [11]; селитебні ландшафти Поділля – Л.І. Воропай і М.М. Куниця [6]; окремих міст - М.М. Койнов [23], Я.Р. Дорфман [15]. Антропогенні ландшафти західних регіонів України частково вивчають географи Львівського університету, польові ландшафти Причорномор'я – науковці Одеського університету. Проблему стійкості ландшафтних комплексів до антропогенного навантаження успішно розробляють у Київському університеті; оригінальні дослідження радіаційних ландшафтів зони Чорнобильської АЕС ведуться в Інституті географії НАН України.

З проблем антропогенного ландшафтознавства проведено п'ять конференцій: чотири в Росії (Воронеж, 1972, 1975, 1982; Оренбург, 1979) і одна в Україні (Вінниця, 1993), остання присвячена вивченню сільськогосподарських ландшафтів.

Як будь-яка інша наука, антропогенне ландшафтознавство має свій об'єкт і предмет вивчення. *Об'єкт вивчення* антропогенного ландшафтознавства поки-що спільний з традиційним – *ландшафтна сфера Землі* (в майбутньому антропогенна). Разом з тим, предмет вивчення у них різний: у натурального ландшафтознавства – натуральні, в антропогенного – антропогенні ландшафти. У структурі останніх вже зараз доцільно розрізняти три їх групи: власне антропогенні ландшафти, ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи [31]. Усі антропогенні ландшафти – системи різної організації. Їх пізнання – процес значно складніший, ніж вивчення натуральних ландшафтів, і відповідно повинен проходити на різних рівнях.

Як і натуральні (корінні, незаймані), *власне антропогенні ландшафти* – компонентні системи, єдиний комплекс *рівнозначних* компонентів. Проте, якщо в структурі натуральних ландшафтів наявні тільки незаймані або докорінно не змінені людиною компоненти, то в антропогенних, крім них обов'язково присутні антропогенні компоненти (докорінно змінені натуральні і власне антропогенні). Саме вони визначають властивості та особливості антропогенних ландшафтів.

Після формування власне антропогенні ландшафти, як і натуральні, *саморозвиваються* за природними закономірностями. Інколи їх навіть важко відрізнити від натуральних аналогів. Наприклад, болота і водойми, що заростають очеретом, в піщаних і глиняних кар'єрах мішаних лісів і лісостепу, “озера” в гранітних кар'єрах Середнього Побужжя, басейну р. Рось і Тетереvu, зарослі рослинністю відвали вапнякових кар'єрів Подільських товтр, старі лісові насадження “Дача Галілея” в Тернопільській області і Трикратівський масив у Миколаївській області та багато інших. Людина використовує такі антропогенні комплекси (наприклад, з метою рекреації: рибна ловля, купання тощо), але на подальший їх розвиток може не впливати. Завдяки таким особливостям розвитку, *вивчення власне антропогенних ландшафтів ведеться на фізико-географічному (ландшафтному) рівні*, здебільшого методами натурального ландшафтознавства з обов'язковим врахуванням їх генезису. Останнє передбачає також використання методів, властивих антропогенному ландшафтознавству. Невипадково фізико-географічний рівень завершується, а власне обмежується вивченням тільки природних закономірностей.

Географічного рівня досліджень вимагають антропогенні ландшафти, функціонування яких у значній мірі залежить від періодичного втручання людини. До таких відносяться сільськогосподарські ландшафти і сільськогосподарські *ландшафтно-інженерні системи*¹, лісокультури, що потребують догляду, частково рекреаційні ландшафти тощо. Тут дослідження природних закономірностей доповнюються економічним аналізом комплексів і систем, що, крім фізико-географічних, вимагає відповідних знань в області сільського і лісового господарства, економіки.

У структурі антропогенних ландшафтів України постійно зростають роль та значення *ландшафтно-техногенних систем*. Маючи антропогенне походження, вони відрізняються від власне антропогенних ландшафтів і ландшафтно-інженерних систем внутрішньою організацією, ступенем і характером сучасного впливу на них людини. Ландшафтно-техногенні, як і ландшафтно-інженерні системи, є не компонентними, а блоковими системами. Вони формуються природним і технічним блоками (підсистемами), розвиток яких підпорядкований двом закономірностям – природним і соціально-економічним. Тут головну роль відіграє техногенний блок, що періодично контролюється людиною. Як наслідок, ландшафтно-техногенні системи, на відміну від власне антропогенних ландшафтів, *не здатні до природного саморозвитку*. Прикладами ландшафтно-техногенних систем є дамби, дороги, значна частина міських селитебних ландшафтів тощо. Якщо класифікація власне антропогенних ландшафтів частково розроблена, то класифікація ландшафтно-технічних (інженерних і техногенних)

¹ Ландшафтно-інженерні системи не компонентні, а блокові системи, де один з блоків – власне антропогенний ландшафт (компонентна система), другий – активна інженерна споруда. Широко розповсюджені сільськогосподарські ландшафтно-інженерні системи – поля, сади, луки зі зрошувальними каналами і дощувальними агрегатами.

систем – справа майбутнього. Їх вивчення необхідно вести на *геотехнічному рівні*, де географічні (ландшафтні) знання про об'єкт доповнюються їх інженерно-технічними характеристиками.

Наприкінці ХХ ст. антропогенне ландшафтознавство визнане і активно розвивається в Росії, країнах Балтії, Німеччині, Польщі, Чехії, Фінляндії. В Україні, де умови його розвитку навіть кращі, ніж у перелічених країнах, антропогенне ландшафтознавство, не зважаючи на відмічений доробок, поки що не знайшло належного відображення в працях географів.

1. Арманд Д.Л. Антропогенные эрозийные процессы. - Сельскохозяйственная эрозия и борьба с ней. М.: Наука, 1956.- С.24 – 32.
2. Бондарчук В.Г. Основы геоморфологии.- М.: Учпедгиз, 1949.- С. 292-294.
3. Борщевский М.Е., Купраш Р.П., Швыдкий Ю.Н. Геоморфология и рельефообразующие отложения района Киева.- К.: Наук. думка, 1989.- 196с.
4. Броунов П.И. Курс физической географии.- СПб., 1910.- С.3.
5. Воропай Л.И. Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки.- Черновцы: Изд-во ЧГУ, 1975.- 75 с.
6. Воропай Л.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подоллии. – Черновцы: Изд-во ЧГУ, 1982.- 90 с.
7. Генсірук С.А., Бондар В.С. Лісові ресурси України, їх охорона та використання.-К.: Наук. думка, 1973.- 526 с.
8. Глущенко Ю.И. К типологии антропогенно-природных комплексов Керченского полуострова // Проблемы географии Крыма. – Симферополь, 1971.- С. 14 – 19.
9. Гожев А.Д. Типы песков западной части Терско – Дагестанского массива и их хозяйственное использование // Изв.Русского геогр.об-ва, 1930.- Т. 12.-С.32 – 38.
10. Гришанков Г.Е. Антропогенные ландшафты Горного Крыма.- Мат-лы конф.”Антропогенные ландшафты центральных черноземных областей и прилегающих территорий”.- Воронеж: ВГУ, 1972.- С.24 – 27.
11. Денисик Г.И. Техногенные ландшафты Подоллия, их структура, классификация и рациональное использование.- Афтореф. дис. ...канд.геогр.наук.-К., 1984.-18 с.
12. Денисик Г.И. Природнича географія Поділля.- Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998.-184 с.
13. Денисик Г.И. Антропогенні ландшафти Правобережної України.-Вінниця: Арбат, 1998.-289 с.
14. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь.- М.: Сельхозгиз, 1953.- 151 с.
15. Дорфман Я.Р. Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района.- Афтореф. дис....канд.геогр.наук.- Львов, 1966.- 18 с.
16. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы.- Ленинград: Наука, 1982.- 224 с.
17. Жупанський Я.І. Історія розвитку географії в Україні.- Львів: Світ, 1997.- 261 с.
18. Забелин И.М. Теория физической географии. - М.: Географгиз, 1959. - С.6–8.
19. Забелин И.М. Физическая география в современном естествознании. - М.: Наука, 1974.- 217 с.
20. Измайльський О.О. Як висох наш степ (1892).- Харків: Б.в., 1950.- 96 с.
21. Ильинский А.П. Закономерности перехода лесных посадок в степи в антропогенный ландшафт // Тезисы докл. на объединен. науч. сессии геогр.ф-та Ленингр.гос.ун-та.- Л., 1941.- С.31 – 33.
22. Ковальчук І.П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз.- Львів: Інститут україзнавства, 1997.- 440 с.
23. Койнов М.М. Ландшафт города Львова // Доклады и сообщения Львовского отдела ГО УССР.- Львов, 1964.- С. 22 – 26.
24. Котельников В.Л. Задачи советского ландшафтоведения в связи с участием географов в выполнении Сталинского плана преобразования природы // Вопросы географии.- М., 1950.- № 23.- С. 8 – 12.
25. Котлов Ф.В. Антропогенные геологические процессы и явления на территории города.- М.: Наука, 1977.- 170 с.
26. Краснов А.Н. Основы земледения. Ч.1. – Харьков, 1895. - С.5.
27. Коржик В.П. К вопросу классификации измененных геоконплексов // Физическая география и геоморфология.- 1978.- Вып. 19.- С. 17 – 22.
- 28.Маринич А.М. Основные этапы ландшафтного изучения Украины // Природа Украинской ССР. Ландшафты. - К.: Наук.думка, 1985.- С.17 – 21.
29. Мильков Ф.Н. Антропогенная геоморфология.- Науч.зап. Воронеж. отд. Геогр. О-ва СССР, 1974.- С.5 – 11
30. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. М.: Мысль, 1973.- 222 с.
31. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы.- Воронеж: ВГУ, 1981.- 400 с.
32. Молодкин П.Ф. О классификации антропогенного рельефа.- Географические исследования на Северном Кавказе и Нижнем Дону. - Ростов на Дону, 1973.- С.31 – 39
33. Пашенко В.М. Землезнаання. Методологія природничо-географічних наук.- Київ: Б.в., 2000.- 320 с.
34. Первухин М.А. Ландшафтоведение в СССР // Землеведение.- 1938.- Т.40.- Вып.1.- С.71 – 75.
35. Попов В.Н., Симиренко В.Л. Природно – історичні райони України.- Київ: Б.в., 1929.-46 с.
36. Палієнко Е.Т. Прикладные вопросы изучения рельефа Украинской ССР. – Геоморфология Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1990. – С. 268-280.
37. Раменский Л.Г. О принципиальных установках, основных

понятиях и терминах производственной типологии земель, геоботаники и экологии // Совет. ботаника.- 1935.- № 4.- С.12 – 19. 38. Рослый И.М., Грубрин Ю.Л. Рельеф территории УССР и его геоморфологическая интерпретация на карте обзорного масштаба // Физ. география и геоморфология.- К.: Вища школа, 1979.- Вып. 22.- С. 79 – 87. 39. Рябчиков А.М. Структура и динамика геосферы, ее естественное развитие и изменение человеком.- М.: Изд-во МГУ, 1972.- 386 с. 40. Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт// Вопросы географии.- М., 1946.- №1.- С.57-66. 41. Спиридонов А.И. О классификации антропогенного рельефа//Климат, рельеф и деятельность человека. Ч.1. Казань, 1978.- С.14 – 17. 42. Татаринов К.А. Звірі західних областей України. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1956.- 186 с. 43. Тутковський П.А. Загальне землезнавство. Підручник для вищих шкіл і для самоосвіти. – Х.: ДВУ, 1927. – 496 с. 44. Федотов В.И. Техногенные ландшафты: теория, региональные структуры, практика.- Воронеж: ВГУ, 1985. – 189 с. 45. Цветков М.А. Изменение лесостепи Европейской части России с конца XVIIIст. по 1914 г.- М.: Гослесбумиздат, 1957.- 213 с. 46. Fels E. Anthropogene geomorphologie.-Scienta, 1957, 92, 10. 47. Konečný M. Antropogenis geomorphology: questions, problems, tasks.- Sbornik ceskoslovenské společnosti. Praga, 1980.- №1.- с.14-18. 48. Pataki I. Ar antropogenen morfologia és a gyacorlati élet.- Földr köze, 1961.- №9.-с. 29-31.

